

Romans o berbers? Nova recerca sobre el topònim 'Petrer' (les Valls del Vinalopó)

TOMÀS PÉREZ MEDINA

Parlar de toponímia es endinsar-se en un món creat per una col·lectivitat a partir de les concepcions de la natura, les visions de la realitat, les creences populars, les formes de vida i les manifestacions dels pensaments comunitaris. En aquesta comunicació tractem aquests assumptes a partir del nom de lloc de Petrer, vila de la comarca valenciana de les Valls del Vinalopó. La conformació d'una visió històrica mítica, esbiaixada, ha fet que el topònim de la vila de Petrer es derive de l'època romana (*Vil·la Petraria*) i no de la cultura musulmana. Com encertadament diu Laura Armero (1999: 68) "*aquesta disciplina aglutina dintre seu tota una sèrie de prejudicis, connotacions i valors afectius resultats del devenir d'una societat*".

Estudiem la concepció tradicional de l'origen del nom de Petrer i el seu significat ideològic relacionat amb una historiografia tradicionalista que defensa una història sense ruptures, en la qual la civilització hispano-musulmana apareix com a fruit d'una evolució interna sense influències exteriors. Els conqueridors àrabs no *orientalitzaren* als hispans de tradició romana i visigoda, sinó que ells mateixos s'*hispanitzaren*. A continuació fem una nova proposta sobre l'origen musulmà del nom de la vila tot partint de la recerca històrica d'historiadors i arqueòlegs al voltant dels segments tribals i clànics berbers. En conseqüència proposem un origen etimològic del nom de lloc de Petrer a partir del radical *B.t.r.*, que correspon a una tribu berber-sahariana de la regió de Gao -antiga Kawkaw- a l'imperi de Malí.

***Vil·la Petrària*, un topònim romà sense documentar**

El mes de setembre de 1975, quan s'estaven fent una sèrie de treballs de condicionament del nou carrer obert vora l'edifici de l'ajuntament de Petrer, una vegada enderrocada la *Bassa Fonda* musulmana, aparegué un mosaic romà. La importància d'aquesta troballa ha

sigut destacada per diversos autors, tant pel mosaic mateix com per la constatació d'una vil·la romana. Segons Jover/Segura (1995: 98), la superfície aproximada de l'actual nucli urbà de Petrer on fins ara han aparegut vestigis romans és d'1,2 Ha.

El nom assignat a aquestes troballes d'un assentament romà és *Vil·la Petrària*, aplicat primerament per E. Llobregat (Navarro Villaplana, 1975). Ens preguntem per què se'ls va donar aquest nom. Aquest autor es basa en una suposada evolució fonètica de l'actual nom de Petrer: *Petrària* – *Bitrir* – *Petrer*. A partir d'ara totes les referències etimològiques de les publicacions locals esmenten aquesta proposta romana.

Cap estela, inscripció o passatge dels historiadors antics romans anomenen la vil·la romana petrerina amb el nom de *Petrària*. Tampoc trobem cap referent documental de la proposta de Poveda Navarro (1991: 76) d'anomenar-la *Vil·la Petrarius* pel seu propietari esclavista romà¹ (aquest autor fa la mateixa proposta per al topònim de l'horta, caseriu i paratge petrerí de Caprala, d'un suposat *Caprarius*).

Totes les referències bibliogràfiques es basen en la proposta feta pels lingüistes Alcover, Moll i Coromines als seus imprescindibles diccionaris. Així, el *Diccionari Català-Valencià-Balear* (Alcover/Moll, 1983: VIII, 535) explica que l'etimologia del nom de lloc de Petrer prové "*del llatí petrariu, 'de pedra', amb la -t- conservada pels mossàrabs. En els documents mossaràbics es troben les formes Petrair i Petraher (cf. Simonet Glos. CXXIV)*". A l'apartat següent tornarem sobre aquesta citació pel que fa als mossàrabs i a l'autor Simonet.

Joan Coromines al volum VI del laboriós *Onomasticon Cataloniae* (1995: 215-216) escriu extensament sobre el topònim Petrer. Després d'assenyalar diversos documents on hi és el nom de la vila, assevera que "*l'etimologia és certament PETRARIUM sigui com abreujament de PAGUS PETRARIUS i VALLIS PETRARIUS, 'rodal o vall pedregosa'; o àdhuc del substantiu PETRARIUM usat per Sant Jeroni amb el significat de 'pedrera'*" al·ludint als tossals i muntanyes del terme municipal. És a dir, l'origen del topònim diuen que és llatí. Però, atenció, Coromines aporta mencions d'autors àrabs medievals que ja parlaven o esmentaven succintament Petrer.

Similars argumentacions que el filòleg català aporta l'arabista Mikel de Epalza (1987, 1991, 1993), però concreta que Petrer, encara que prové d'una paraula llatina derivada de 'pedra', en el sentit de 'pedregós', "*vol dir 'empedrat' en el sentit de 'camí empedrat'*". Aquesta proposta etimològica la relaciona amb la calçada romana o Via Augusta² que diu que passava per Petrer, la qual cosa confirmaria la denominació de la població com a camí empedrat. El professor Epalza aporta altres topònims derivats de 'pedra'/'camí empedrat' al País Valencià i Granada per a demostrar la seua hipòtesi.

Els mossàrabs i la historiografia tradicional

Una fotografia il·lustrativa d'un llibre cronístic sobre Petrer (Poveda López, 1999: 43) recull el tram final del carrer del Castell, on apareix l'arc del Castell. El que ara com ara vull destacar és el peu de foto que parla d'*accés al poble mossàrab*. La primera qüestió que

¹ Rubiera (1985a: 25) quan estudia l'etimologia del nom actual de Villena considera que prové d'un gentilici romà: "*así Villena procedería de Velius, que sería el nombre de un posible propietario rural romano*". Así Palacios, al llibre publicat l'any 1944, *Contribución a la toponimia árabe de España*, considerava que els topònims amb prefixes *Beni+* podien tractar-se d'antigues vil·les romanes que haurien pres el nom de la família propietària.

² Cfr. una interpretació en la línia d'Epalza sobre la Via Augusta: Rubiera, 1985a.

em plantege és el motiu d'aquest qualificatiu (mossàrab) a la xarxa urbana de l'antic barri de Petrer. L'explicació la trobe en els postulats ideològics de la història tradicionalista que defensa una història sense ruptures, en la qual la civilització hispano-musulmana apareix com a fruit d'una evolució interna sense influències exteriors. Els conqueridors àrabs no *orientalitzaren* els hispans de tradició romana i visigoda, sinó que ells mateixos s'*hispanitzaren*. En conseqüència l'aspecte de ruptura de la conquesta musulmana es minimitza i, per contra, la conquesta cristiana medieval –*reconquesta*– es presenta com la reunificació natural d'un poble artificialment dividit per esdeveniments atzarosos de la història. P. Boronat (1901: II, 350) reflecteix clarament aquesta tradició antimusulmana: “*A todos los apasionados que se muestran capaces de creer en una civilización mahometana, y hasta de preferirla ¡ciegos! a la cristiana, se les puede preguntar: ¿Qué trajeron de África los invasores del siglo VIII? ¿Qué han hecho prosperar en África cuando regresaron de aquí? Nada ciertamente. Luego lo que en España adelantaron no fue por mérito de ellos, sino nuestro; lo debieron todo a la imitación de lo que veían, a la cooperación de la gente bautizada*”.

Sánchez Albornoz (1893-1984) fou l'historiador més representatiu d'aquesta corrent tradicionalista. Des de l'exili de Buenos Aires³ investigà la història medieval, destacant els llibres *España, un enigma histórico* (1956) i *Españoles ante la historia* (1959). Les seues propostes, acceptades per la historiografia tradicionalista, foren rebutjades per historiadors espanyols, francesos i anglosaxons. Fins i tot, l'historiador britànic P.E. Russell en un article publicat l'any 1959 acusà el medievalista espanyol de promoure el racisme (Guichard, 1987: 33).

Entre la bibliografia tradicional apareix l'article de R. Chabás “*Los mozárabes valencianos*” publicat el 1891 a la revista de Dènia i València *El Archivo*. Si llegim aquest article ens assabentem que l'objectiu de Chabás (1844-1912) es demostrar la importància de la continuïtat entre l'herència romana-visigoda i la conquesta cristiana medieval, doncs “*la cultura hispano-musulímica [...] no fue obra de los árabes invasores, sino de los renegados cristianos, de los muladíes, de los judíos y de los mozárabes, los cuales, midiendo por su alteza intelectual la rusticidad y encorsetamiento de sus nuevos señores...*” (Chabás, 1891: 8).

Altres representants d'aquesta historiografia tradicionalista, F.J. Simonet (1829-1897) i J. Ribera (1858-1934) són col·laboradors de la revista *El Archivo*, que l'any 1891 (66 i 224-230) anuncia la publicació del llibre de Simonet *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe*, editat el 1889 per la Reial Acadèmia de la Història –presidida per Cánovas del Castillo. La finalitat del llibre, segons els autors de les ressenyes, és la “*reconstitución del idioma mozarábigo [...] la existencia del romance en su variedad de formas locales, en fecha tan primitiva, que puede asegurarse que, aunque en estado tosco y rudimentario, era ya de dominio popular y común antes de la irrupción de los sarracenos*”. A més, el *concienzudo estudio sobre la lengua mozárabe* de l'arabista Simonet tracta “*sobre la pretendida influencia de los árabes en los nuestros, que refuta con gran copia de argumentos*”, entre els quals figuren la supremacia intel·lectual i científica del poble mossàrab, que els àrabs i

³ C. Sánchez Albornoz, d'ideologia liberal, es va comprometre amb la II República i va ser diputat republicà i ministre. Fou president del govern de la república a l'exili entre 1962 i 1970. Fou rector de la Universitat Central de Madrid on era catedràtic d'història antiga i medieval. A l'exili de Buenos Aires accedí a la càtedra d'història de la universitat i fundà l'Institut d'Història d'Espanya.

berbers eren pobles toscos i rudes i la població hispano-visigoda era prou superior als immigrants àrabs. En conclusió, el llibre de Simonet "*abre nuevos horizontes a la investigación y propone soluciones ignoradas hasta ahora [...] Su estudio nos pone en claro los restos numerosos de palabras topográficas y geográficas de origen latino vulgar, que aún existían al tiempo de la reconquista*". És, doncs, indubtable la influència que aquest llibre de Simonet ha tingut en la història tradicionalista y la onomàstica (recordem que Alcover i Moll el citen constantement al seu diccionari).

Glick (1988: 236-240) adverteix de l'actitud negativa de l'altre arabista anomenat, J. Ribera, cap a les aportacions musulmanes a la península Ibèrica, ja que la seua visió "*estaba en el fondo determinada por su concepción de la sociedad islámica más que por su conocimiento del regadío islámico*". En conseqüència, les referències d'autoritat dels diccionaris a les obres de Ribera cal posar-les entre interrogants. Amb Simonet ocorre el mateix, atès que a partir d'aquest autor la historiografia tradicionalista considera la invasió musulmana com a una catàstrofe, negant la influència de la cultura islàmica i remarcant l'indigenisme iber i romà a través dels mossàrabs. La *reconquesta* tornà les aigües al seu riu.

En la bibliografia local de Petrer aquesta tradició historiogràfica ha impregnat totes les recerques. Per exemple, Navarro Poveda considera que los hallazgos de restes romans "*venían a confirmar la ubicación de una villa romana, origen del actual núcleo de población de Petrer [...] constituyendo el primitivo núcleo de población, a partir del desarrollo de la Villa Petraria, Bitrir para los musulmanes y Petrer para los conquistadores reinos cristianos*" (1993: 16 i 40). És a dir, es traça un fil de continuïtat entre la vil·la esclavista romana i la ciutat actual. Més cridanera és l'afirmació del professor Epalza quan escriu que "*hi ha, evidentment, a Petrer petges arqueològiques d'èpoques precedents i també d'àrabs. Però no hi figura el nom d'aquest poblat en cap text llatí conegut anterior als àrabs. Tanmateix el nom de Petrer és anterior als àrabs, perquè prové d'una paraula llatina, derivada de 'pedra'*" (1991). Tot seguit intentarem aportar arguments per a considerar que l'aportació àrab i berber fou fonamental i provocà una ruptura amb la tradició romana, la qual cosa es testimonia en el nom de Petrer d'origen berber-saharià.

Tribus i clans musulmans

Guichard (1976) destacà en la seua tesi que les estructures de les dues societats presents a la península Ibèrica a l'Alta Edat Mitjana diferien profundament, perquè als territoris d'al-Andalus s'havia donat una intensa arabització i orientalizació. Per a l'autor francès hi ha una hipòtesi d'eixida: la importància de les estructures tribals aportades pels conqueridors immigrants àrabs i berbers. La societat berber es basa en lligams de parentiu agnàtics i en una endogàmia tribal. La transmissió del nom i de l'herència és patrilinial. L'estructura del poblament, l'organització social i la toponímia identifica aquesta societat musulmana andalusina. A més, els grups de berbers foren nombrosos i mantingueren un caràcter tribal més fort que el àrabs.

Aquest tipus de societat és qualificada de segmentària. Els investigadors qualifiquen de sistema segmentari al sistema polític d'una societat en la qual no existeix un poder centralitzat fort i l'organització política i social es fonamenta sobre l'equilibri dels llinatges (Hart / Raha, 1999). Així hi ha una fragmentació social en el temps i en l'espai entre tribus, clans i llinatges. La dispersió dels diferents grups tribals pels territoris és una característica

de la societat andalusina. Aquesta segmentarietat es pot resseguir a la toponímia. Abunden els topònims gentilicis del tipus *Beni+antropònim* (Beneixama, Benidorm, Benijófar, Benejúzar, Benferri, Benillup, Benilloba...) i tribals que corresponen a un fenomen general de poblament intens.

Hi ha una destacada discontinuïtat i reduplicació de les seccions, clans o genealogies. Una discontinuïtat espacial pel que fa a la distribució pels territoris i una reduplicació dels noms tribals que la identifiquen (Hart, 1997: 111). En altres paraules, històricament hi ha una "vigència dels principis genealògics en la configuració del poblament" des de les primerenques immigracions berbers (Barceló / Kirchner, 1995: 27). Segmentacions clàniques sobre los Gelida (Vea, 1995) o los Madyuna, Malila o Banu Marzuq (Barceló, 1997) són exemples dels estudis actuals. Com conclou Selma (1992-93) "aquesta repetició, o millor encara, aquesta transferència d'un mateix topònim i la seua dispersió [...] poden aportar-nos molta informació sobre el procés de conquesta i implantació dels grups humans magrebins".

Un nom d'origen berber-saharià: *Bitrir*

Els partidaris de l'origen romà –mossàrab- del nom de Petrer, podrien considerar per a la defensa de la seua opció que P. Guichard, pioner en destacar la importància de l'aportació berber a Sharq al-Andalus, textualment escriu "que los árabe-beréberes no 'desbautizaron' ciertamente todas las localidades en las que se establecieron. Adelantaríamos más bien la hipótesis de que generalmente conservaron las antiguas denominaciones y que los establecimientos que recibieron el nombre de una tribu corresponderían a fundaciones de nuevo cuño" (1976/1995: 312-312).

Indubtable és l'etimologia romana d'Elda –Ello-, però no de la veïna ciutat de Petrer. Aquesta pot ser una nova denominació dels conqueridors-immigrants berbers saharians dels assentaments dels *hisn Bitrir*, sobre les restes de l'antiga vil·la romana. A tot estirar, les troballes de la *villae* romana de Petrer tenen una cronologia del segle I-IV (Jover / Segura, 1995: 107) i el material ceràmic andalusí més antic de les excavacions del castell de Petrer és datat als segles X-XI (Navarro Poveda, 1988: 23. 1991: 73).

Enlloc és citada la vil·la romana petrerina, però sí ho és el *hisn Bitrir* a les obres geogràfiques dels segles XII i següents d'al-Idrisi, al-Himiari, al-Dimaxqi i ibn Mugawir. Tanmateix, Epalza insisteix que el topònim de Petrer –i d'altres similars- són d'origen romà per trobar-se sobre l'antiga Via Augusta. Doncs bé, la vila de Petra a l'illa de Mallorca no hi és, a la via romana, i en té el mateix ètim que Petrer. Nosaltres postulem l'establiment a Petrer d'un segment d'una tribu d'origen berber-saharià que donaria el nom al *hisn Bitrir*, que permet identificar tot el territori que abraça el castell amb diferents assentaments (Puça, Gurrama, Almadrava, Castellarets, Catxuli, Catí).⁴

M. Barceló (1984: 89-95) publicà fa anys un article sobre la divisió administrativa de Mayurqa i un dels districtes és el *juz Jijnaw-Bitrah*, que correspon a les viles de Sineu i Petra. A l'article "Notes berbers i saharianes entorn del *Sharq al-Andalus*" (1984: 133-141) argumenta que *B.trā*⁵ era el nom d'origen berber d'una de les dues tribus de què formaven part els habitants de Kawkaw (l'actual Gao) a l'antic imperi de Malí. L'altra tribu d'aquesta regió saharià rebia el nom de Yartan que és idèntic al nom que rep un *yuz* mallorquí

⁴ Actualment estem treballant sobre una proposta de l'organització dels assentaments rurals andalusins de la vall de Puça i el paper del *hisn Bitrir*. Cfr. Pérez Medina, 2001.

⁵ Apareixen diferents grafies a partir del radical B.t.r.: Bitrah, Bytra, Bitrir, Batrir, Bitrar, Batrar.

fronterer del *juz Jijnaw-Bitrah*. Pel que fa al nom Jijnaw tindria el seu origen en un mot berber “que originàriament significa mul i per referència al color designa als ‘sudan’ (negres)” (Barceló, 1984: 138)⁶. Així, és tracta d’establiments de grups de berbers negres procedents de la regió sahariana de Gao, al *bilâd Sudan*, país dels negres. L’existència de població negra a Mallorca està documentada al segle XII i, posteriorment, al moment de la conquesta catalana. Per al nostre cas concret no en tenim, de documentació ni d’estudis. Per a la veïna vila de Cocentaina coneixem que el 1275 fou mort un “*un moro negre*” anomenat Cordomen (J. Torró, 1999: 204).

La relació entre els territoris del límit meridional del Sàhara i al-Andalus no ha de resultar gens estranya. Poveda Sánchez (1985-86) estudia les activitats agrícoles i ramaderes del *juz Jinaw-Bitrah* i reconeix possibles intercanvis comercials de cereals i ramat entre Mallorca i els territoris saharis aprofitant les rutes de caravanes que recorrien el desert. Barceló (1984: 137) també informa sobre aquestes relacions comercials pel que fa a uns antics monòlits funeraris trobats a Gao que foren esculpits a Almeria⁷. Rubiera (1985b: 18) recull una notícia d’al-Udhri que diu que de la ciutat de Xàtiva eixien mercaderies cap a Ghana i altres països de l’Àfrica subsahariana, a més dels països del Magrib⁸.

Petrer, per tant, és un topònim tribal d’arrel sahariana. El radical *B.t.r.* explica, igualment, els topònims Petra –de Mallorca-, Patraix i Petra –a la comarca de l’Horta-, o els aportats per Epalza (1991), “*taraf Batrir*” a la comarca de la Plana i Pitres a la costera sud de la Sierra Nevada granadina. No és la Via Augusta qui donarà el nom a aquests assentaments, sinó la immigració nombrosa i concentrada en el temps de segments de la tribu sahariana dels *B.tra*. La discontinuïtat espacial i la reduplicació del nom són dues característiques de la societat andalusina que clarament es manifesten en la dispersió dels segments tribals.

Epileg

Ara com ara no entrarem en la qüestió de l’anomenada berberització del *sharq al-Andalus* ni de les comarques del Vinalopó, que abordarem en un altre estudi. Únicament volem assenyalar que la immigració tribal sahariana i la seua toponímia fou possiblement portada pels almoràvits (Barceló, 1984: 137. 1985-86: 240), que a les darreries del segle XI ja hi eren a les terres del *Sharq al-Andalus*. Les troballes arqueològiques més antigues als voltants del castell de Petrer són datades a l’última etapa califal, darreries del segle X. Amb tota probabilitat, el segment tribal dels *B.tra* establert actuaria de forma hegemònica a la contrada, fins al punt de donar el nom al *hisn*.

Encara en queden molts punts que mereixen ser estudiats i en aquesta breu contribució hem aportat únicament una reflexió al voltant de la toponímia, que ha mostrat que existeix un vast camp de recerca pràcticament inexplorat: l’anàlisi de la societat andalusina, més en concret, del *Sharq al-Andalus* des de les aportacions dels segments africans immigrants,

⁶ L’actual República de Malí posseeix aquest nom des de 1960, puix quan era colònia francesa es denominava Sudan

⁷ Gao –l’antiga Kawkaw- era una ciutat comercial, capital d’un imperi als inicis del segle XI, ubicada a la ribera del riu Níger. La ciutat tenia l’avantatge d’estar enclavada en la terminal de la ruta transahariana que arribava del nord, del Marroc, Alger, Trípoli i el Caire.

⁸ Ghana no té res a veure amb l’actual República de Ghana. N’era un dels territoris localitzats a la franja del *bilâd Sudan*, a l’oest, a la conca mitja i alta del riu Senegal, on arribaven les rutes caravanes.